

Гідроніми басейну річки Синюхи

У статті пропонується узагальнений етимологічний аналіз гідронімів у басейні річки Синюхи, які значною мірою відбивають основні етнолінгвальні процеси в цьому регіоні. Встановлено домінування назв праслов'янського, протоукраїнського, давньо- й староукраїнського походження. До іншомовних географічних назв належать фракійські, германські, тюркські та нечисленні польські, сербохорватські, східнороманські, молдавські утворення.

A generalized etymological analysis of hydronyms in Synyuha river basin is proposed, taking into account the fact that they reflect the main ethnolinguistic processes in the given region. Domination of names with proslavonic, protoukrainian, Ancient and Old Ukrainian origins is established. Among the borrowed place-names are the Thracian, German, Turkic and endless Polish, Serbo-Croat, East-Roman and Moldavian formations.

Географічні назви, зокрема гідроніми (назви водних об'єктів), належать до найдавнішого прошарку лексики в будь-якій мові, у зв'язку з чим вони зберігають багатовікову лінгвальну та екстралінгвальну інформацію. Невипадково гідроніми активно залучаються до розв'язання такої загальногуманітарної проблеми, як етногенез і глотогенез слов'ян. Обсяг і завдання статті не дозволяють зупинитися на характеристичні культур та суспільно-історичних змін у басейні Синюхи, що істотно впливали на формування географічних назв, тому пропонується лише найзагальніший етимологічний аналіз гідронімів, які значною мірою відбивають основні етнолінгвальні процеси в цьому регіоні.

Досліджувана гідронімія переконливо свідчить про те, що в басейні Синюхи від часів індоєвропейської спільності постійно домінувало автохтонне протослов'янське і слов'янське населення. Ще за доби трипільської культури виник такий індоєвропейський (протослов'янський) з походження топонім, як Ума (пізніше Умань), який первісно стосувався місцевості в басейні р. Уманки л. Ятрані п. Синюхи л.Пд.Бугу, а згодом закріпився за річкою й відомим містом Умань, назва якого виникла від більш ранньої назви контактної річки. Дослов'янське утворення Ума виникло на базі і.-с. *au- „віддалятися, зникати; далечінь; далекий” за допомогою суфікса *ma (*-mana) *-mena за ознакою „віддалена місцевість”, очевидно, віддалена, від якогось центру помешкання індоєвропейських

племен у напрямку з півдня (від Надчорномор'я) на північний захід до басейну Рейну (пор. тотожний досліджуваній назві германський гідронім Oumena, сучасне Aumena, зафіксований ще в 1000 р.)¹.

Про автохтонність і домінування слов'ян у басейні Синюхи свідчать численні назви водних об'єктів праслов'янського, протоукраїнського, давньо- й староукраїнського походження. До явних чи ймовірних праслов'янізмів належить більше десятка назв.

Назва р. Буки п. Плетеного Ташлика п. Чорного Ташлика л. Синюхи л. Пд. Бугу утворена в псл. гнізді *bukati (*bučati „ревіти, мукати; гудіти, оглушливо шуміти; здійматися прибувати (про воду)“ за ознакою „річка з водою, що прибуває, клекоче, шумить“.

Назва р. Чумата п. Синюхи виникла в псл. гнізді *čum- „підвищення, вершина; куш“ за допомогою форманта *-ata (як у горбата) за ознакою „верхня річка; місцевість з вершинами чи кущами“.

Назва стр. Муха в басейні Синюхи (с. Підвисоке Новоархангельсь. р-ну) є архаїчним утворенням від псл. *mucha „пліснява; мох, болото“, похідним від і.є. *mus- *meus – „вогкий, трухлявий, брудний“, як і *mъхъ, сучасне мох.

Назва р. Вись (Велика Вись і Мала Вись) л. Синюхи вперше фіксується Іпатіївським літописом під 1190р. у множині: „Половци же... и ѡхавше и легоша по Висемь и слышавше Ростислава Рюриковича в Торьскомь“. Ця та інші фіксації свідчать про вихідне -і- в основі, у зв'язку з чим гідронім переконливо пояснюється в псл. гнізді *vis- „рідина; розливатися, текти“. На теренах Славії споріднені назви Вісла, Висунь, Вихолка та ін.

Назва б. Лев-Балка л. Великої Вісі л. Синюхи має компонент, похідний від утраченого географічного терміна *лев(а) „ріка, злива“, який сформувався в псл. гнізді *ljav- „лити, заливати“, а не у зв'язку з назвою тварини чи поняттям „лівий“.

Назва р. Товмач п. Великої Вісі л. Синюхи пояснюється як суфіксальне утворення на *аць у псл. гнізді *tǎlmiti “вибивати, нівечити, толочити і т.ін.” за ознакою „місце, де збирається люд, тварини, вози, крам і витопчується трава, земля“. Пор. у „Словнику української мови“ за ред. Б. Грінченка однокореневий прикметник затовмистий (про тупокутну місцевість). У зв'язку з цим не випадковим видається те, що населені пункти Тлумач (на Івано-Франківщині) і Товмач (на Черкащині) лежать у згині річок з тотожними спорідненими назвами, де проходили торгові шляхи, влаштовувалися базари, проводився митний контроль (пор. ще назву с. Торговиця на р. Синюсі, назва якого виникла за подібною ознакою).

Назва р. Тікич (Гнилий), з якої бере початок Синюха і в яку впадав Гірський Тікич, первісно фіксується як Tykicz, у зв'язку з чим вона задовільно пояснюється в псл. гнізді *tykati „встромляти, втикати; зачіпати, торкатися й т.ін.” за ознакою „вбиті водою впадини чи штучно створені ями, які служили межовими знаками на лузі” (пор. споріднену назву поліської річки Тиква).

Назва р. Турія п. Великої Висі л. Синюхи є праслов'янським присвійним утворенням від *tougъ „буйвіл”. Ця тварина була культовою для праслов'ян-язичників, як і для деяких інших індоєвропейських племен (пор. наприклад, хоронім Таврія, в основі якого етнонім таври з і-є дифтонгом -аи-, який служив самоназвою племені, що ототожнювало себе з турами).

Назва р. Турло л. Великої Висі л. Синюхи утворилася за допомогою архаїчного суфікса *-dlo від основи псл. *turiti „дихати, дуги” за ознакою „річка або місце в річці, де квапиться вода”.

Назва розгалуження Роздохи в р. Ятрань л. Синюхи утворилася від основи псл. *dъхпоті „дихати, дуги” за ознакою „місце в річці, де розходиться (роздувається) вода”.

Імовірним праслов'янським є назва р. Гах п. Сухого Ташлика л. Синюхи; Гахъ, утворена, очевидно, від гіпотетичного *гахъ „щось гнучке, звивисте”; пор. гаша „частина невода; мотузяна петля”, гашка „вуж, гадюка”, болг. Гашка „вид рибальської сіті”.

Значну групу становлять протоукраїнські, давньо- й староукраїнські гідроніми, які сформувалися переважно як похідні від праслов'янських за походженням основ.

Назва р. Синюха, первісне Синіє Води (пор. ще Синиця, Синька) виникла за синім кольором прісної води, що особливо впадало у вічі при переході до лісостепу від степу з його здебільшого іншого кольору і непридатними для вживання водами рр. Жовта, Зелена, Чорний Ташлик, Мертвовід та ін.

Кольорова ознака відбита і в назві балки та контактного лісу Рудьовий Ліс у басейні Малої Висі л. Великої Висі л. Синюхи, похідній від географічного терміна рудьовий ліс „червоний ліс; ліс з гарної прямостовбурної будівельної та малогіллястої сосни”. В основі компонента Рудьовий псл. *guda „болотний залізняк; темнобура земля, болото”.

Назва р. Мазниця п. Чорного Ташлика л. Синюхи утворилася від дієприкметника мазний, похідного в псл. гнізді *mazati „бруднити, мазати, марати”.

Назва р. Шута п. Ташлика л. Чорного Ташлика л. Синюхи походить від прикметника шутий „безрогий” за ознакою „річка без розгалужень”. Можливе фракійське коріння цієї основи, бо лише в болгарській мові, яка найбільшою мірою перейняла фракійську субстратну лексику, поширені географічні назви з коренем Шут.

За формальними ознаками виникла і назва б. Хрестовиця в басейні Сухого Ташлика л. Синюхи, яка мотивована прикметником хрестовий „місце пересічення доріг, балок, ярів тощо”.

Назва р. Помічна л. Чорного Ташлика л. Синюхи утворена за допомогою форманта -на у відносній, функції від діал. помок „скріплені між собою в’язки горсток конопель, прикладених дерном і занурених у воду річки чи ставка для вимокання”.

Язичницькі мотиви відбиті в кількох гідронімах. Назви джерел Живні, Живун, Живі Родники, що в Голованівськ. р-ні, споріднені і мотивовані згаданою ознакою.

За подібною ознакою виникла і назва джерела Богородиця (с. Вербоє Голованівськ.р-ну). Мотивуючою, очевидно, виступала така уявна властивість Богородиці (Матері Божої), як її здатність допомогти людям у спеку чи засуху прісною, животворною водою.

У тому ж населеному пункті функціонує назва заводу Чортове Плесо, яка характеризує водний об’єкт з негативного боку, приписуючи йому властивості злих сил.

Ще більше географічних назв належить до власне українських утворень, які виникли в останні два-три століття в українському мовному середовищі за допомогою автохтонних твірних морфем: оз. Солоне (м. Новоморгород), став Нижній (с. Підвисоке Новоархангельськ. р-ну), дж. Топольки (с. Небелівка Новоархангельськ. р-ну) та ін.

Паралельно з автохтонними закріплювалися іншомовні географічні назви, які свідчать про перебування в басейні Синюхи іноземних племен чи народів. До найдавніших впливів належить фракійський. Саме фракійського походження є назва р. Ятрань п. Синюхи (фрак. Jeterus, Jatrus а основою і.-є. *ie-tr- „швидкий, стрімкий”)².

До германських утворень можна віднести назву р. Багва в басейні Гірського Тікичу п. Гнилого Тікичу, з якого починається Синюха. Очевидно, Багва - це суфіксальне похідне на-ва від герм. Вак-, д.-в. нім. Ваh, Ваch „потік, ручай”, яке, напевно, відбилося і в назві Буг (Південний), первісно Vagosola (в Йордана), Vagossola (у Географа Равенського), Богъ (у давньоруських літописах).

З іншомовних назв найпомітнішу групу становлять тюркські утворення, що засвідчує значний вплив у відповідний період тюркських кочівників (половців, татар, турків-османів та ін.) на культурно-історичний розвиток краю. До таких назв належать:

б. Байдан у басейні Великої Висі л. Синюхи з чергуванням м-/б- у татарському майдан „пустир, вільне місце”;

б. Баличка в басейні Великої Висі л. Синюхи з основою тюрк. балик „риба” (КСУМ, I, 127);

кілька назв з основою Кайнар-, утворених від осман. каїнар „джерело, що сильно б’є”;

р. Кагарлик л. Синюхи і с. Кагарлик Новоархангельськ. р-ну назва утворена за допомогою суфікса -лик у відносному значенні від осман кцгдр „зеленіти, робитися зеленим, синім”, в основі якого д.-тюрк кцгдр „Робитися синім, блакитним”, і є калькою слов’янського гідроніма Синіє Вода, Синюха.

р. Кільтінь (Кільтень) п. Великої Висі л. Синюхи з основами тур. kıl „глина; болото, багноюка” і д.-тюрк. тдп „озеро; став, струмки, ріки”;

стр. Пірсу л. Великої Висі л. Синюхи походить, очевидно, з тюрк. пір „святий; володар, повелитель” і су (у) „вода, струмок, річка, озерце”;

р. Ташлик (Чорний) л. Синюхи - суфіксальне утворення на -лук від відомого тюрк. tas „камінь”, букв. „кам’яна, кам’янка”;

б. Туш у бас. Чорного Ташлика л. Синюхи мотивована, очевидно, тюрк. туш „протилежне місце”.

Пізніші іншомовні впливи відбиті у назвах:

став Фелюші (с. Троянка Голованівськ. р-ну) від польськ. foluszi „майстерня для валяння сукна”;

б. Басаманчик (с. Торговиця Новоархангельського р-ну) від польськ. basamuny? basaman „облямівка, галун”, „смужка з тканини, смуга на тілі від удару”; пор. ще бол. Басаманська Трясовина (с. Підвисоке Новоархангельськ. р-ну), в основі якої споріднене прізвище Басаман;

стр. Голочанський і ліс Голоче (с. Красногірка Голованівськ. р-ну) з основою польськ. gołoc „голий простір”;

оз. Лонго /м. Новомиргород/ із сербсько-хорватської мови лонга, ланго з вихідною семантикою „протяжний, тривалий”;

став Чижмич, (с. Мартоноша Новомиргородського р-ну) - відантропонімне утворення (пор. відоме сербсько-хорватське прізвище Ćizmič, в основі якого апелював чизма „чобіт” турецького походження;

кілька гідронімів з основою Лак- походить від східнороманського лак „озеро, став”, утвореного з лат. lacus „те саме; ванна, діжка, яма”;

б. Рипа в басейні Великої Висі л. Синюхи утворена від молд. рыпэ „обрив, провалля”;

колодязь і крин. Фонтан (у Новоархангельськ. і Новомиргородськ. р-нах/ мотивована молд. финтынэ „колодязь, джерело”.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить про те, що в усі основні історичні періоди з басейні Синюхи домінували автохтонні географічні назви, а тому протослов'яни, праслов'яни, протоукраїнці, давні українці та їхні наступники виступають корінним населенням у цьому краю. З інших етносів найпомітніший сліди в місцевій топонімії залишили тюркські народи. Однак охарактеризованими прикладами не вичерпуються українсько-іншомовні зв'язки в басейні Синюхи. Тим більше, що окремі впливи з певних причин могли не відбитися в географічних назвах або з часом втратитися (наприклад, не зафіксовано явних топонімів литовського походження).

Примітки

¹ Умовні скорочення й пояснення питомих назв подаються за монографією: Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.

² Пояснення неслов'янських географічних назв подаються за монографією: Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. – 104 с.

Лучик Василь Вікторович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Досліджує гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя.